

Tomislav Marasović—Mate Zekan

ISTRAŽIVANJE I KONZERVACIJA SREDNJOVJEKOVNE CRKVE SV. MIHOVILA »NA OBALI« U SPLITU

Predromanički plutej oltarne pregrade, pronađen 1979. prilikom istraživanja crkve sv. Mihovila u Splitu. Foto: Z. Buljević

U travnju i svibnju 1979. Urbanistički zavod Dalmacije i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika poduzeli su istraživačke radove na Mihovillovoj širini u Splitu, kojima je bio cilj arheološki ispitati područje na kome se nekada nalazila stara crkva sv. Mihovila, najčešće spominjana u povijesnim izvorima s oznakom »in ripa maris«, »de mari«, »ad mare«, »ad litus maris«.

Te ustanove povjerile su nam vođenje istraživačkih radova, o kojima smo podnijeli arheološki izvještaj što se objavljuje u »Starohrvatskoj prosvjeti«, glasilu Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.¹⁾ Kako se tu obrađuje značajni ali malo poznati spomenik graditeljskog nasljeđa grada Splita, želimo o tome ukratko izvijestiti i na stranicama ovog časopisa kulturnu javnost grada.

Crkvu sv. Mihovila spominju brojni povijesni izvori još od 11. st, premda se prema jednoj vijesti iz 14. st. ta građevina vezuje čak i za djelovanje Ivana Ravenjanina, prvog splitskog nadbiskupa.²⁾

U 11. st. ili točnije 1085. ovu crkvu ustupa splitski nadbiskup Lovre samostanu sv. Stjepana.³⁾ Sustipanski samostan tim se dokumentom obvezuje da će blizu crkve, na zemljištu koje će mu za tu svrhu dodijeliti komuna, izgraditi gostinjac.⁴⁾ U 13. st. dolazi do sukoba splitskog Kaptola i samostana sv. Stjepana zbog vlasnosti te crkve. U ime Kaptola tužbu podnosi arhidakon Toma, najvjerojatnije 1236.⁵⁾ Iako postoje očuvane izjave svjedoka, ne možemo s potpunom sigurnošću utvrditi kako je spor završen jer u splitskom kaptolskom arhivu ne postoji sačuvano rješenje.

Gostinjac je i dalje ostao u vlasnosti samostana sv. Stjepana, koji 1452. vrši njegovu popravku.⁶⁾ Po svemu izgleda da mu je pripala i crkva, što se naslućuje iz vizitacije nadbiskupa Marc'Antuna de Dominisa iz 1604. g. koji doslovno kaže da je »utvrdio za nju da je pripadala opatiji sv. Stjepana«.⁷⁾ Ta konstatacija se ponavlja i u vizitaciji nadbiskupa Stjepana Cosmija iz 1682/3.⁸⁾ Kako je komenda sv. Stjepana, smrću posljednjeg svećenika Bonerija 1700. g. pripala biskupskom sjemeništu,⁹⁾ tako je u vlast sjemeništa prešla i crkva sv. Mihovila.

Tokom 18. st. crkva se spominje u vizitacijama nadbiskupa Antuna Kačića od 24. travnja 1732.¹⁰⁾ i Ivana Luke Garanjina iz 1766. kada se nalazila u vrlo lošem stanju pa je taj drugi nadbiskup izdao nalog o potrebnim popravcima.¹¹⁾

U crkvi sv. Mihovila djelovala je i istoimena bratovština. Do sada je najstariji spomen te bratovštine očuvan na dokumentu iz 1412. godine.¹²⁾ O pravilniku bratovštine sv. Mihovila detaljnije je pisao C. Fisković.¹³⁾ Završetak djelovanja bratovštine poklapa se s dolaskom Francuza u Split. Providurovim naređenjem od 5. rujna 1808. općina Split je bila dužna da u roku od godine dana sagradi groblja koja će se nalaziti izvan naselja,¹⁴⁾ dok se sahranjivanje u gradu, varošima pa i u samim crkvama zabranjuje. Ma koliko da je ta odluka pogodila Općinu koja se našla u novčanim neprikladnostima, ona je imala pozitivni učinak jer je na taj način smanjen rizik od epidemija zaraznih bolesti, osobito kuge koja je dvadesetak godina ranije (1784) strahovito poharala Split.

Kako je francuska vojska najkasnije do 7. prosinca 1807. preuzela za svoje potrebe crkvu sv. Mihovila, u njoj od tada prestaje ukopavanje članova bratovštine, a sama crkva je neko vrijeme izvan kulturne upotrebe. Svakako je ostala i dalje u posjedu sjemeništa koje vrši popis inventara 1. lipnja 1811. g. kada je rektor sjemeništa kanonik Nikola Didoš.¹⁵⁾ Slijedeći je popis, koji je i zadnji poznati dokument o kulturnoj upotrebi crkve, izvršio je M. Zvitich 15. svibnja 1837.¹⁶⁾ Poslije toga, sve do početka 20. stoljeća, kada se donosi odluka o njenom rušenju, o crkvi sv. Mihovila nema nikakvih podataka u pisanim izvorima.

Od grafičkih izvora dva su osobito značajna: katastarski plan Splita iz 1831. na kojem je ucrtana crkva¹⁷⁾ te fotografija građevine, snimljena neposredno prije rušenja 1906.¹⁸⁾ Svi su ti podaci dragocjeni za proučavanje razvitka objekta, ali osnovni odgovor na pitanje kako je izgledala izvorna crkva sv. Mihovila, koje su njene osnovne arhitektonske i dekorativne karakteristike, koje je približno vrijeme njene gradnje, mogla su dati samo arheološka iskopavanja.

Istraživanja, koja smo poduzeli krajem 1979.¹⁹⁾ odgovorila su na mnoga pitanja o gradnji i razvitku crkve, a najvažniji rezultati svakako su otkriveni zidovi iz dvaju ranosrednjovjekovnih razdoblja te nalaz ulomaka kamenog namještaja, od kojih su neki ukrašeni karakterističnom pleternom plastikom i svojim oblicima obogaćuju spomenički fond predromaničkog kiparstva u Dalmaciji.

Skidanjem novog pločnika pronašli smo veći broj grobnica, koje se mogu datirati u 17. i 18. stoljeće. Grobnice su bile prepune ispremiješanih kostiju među kojima je nađeno nešto metalnih priloga iz istog vremenskog razdoblja.

Daljim istraživanjem pronašli su se i zidovi prvobitne crkve sv. Mihovila, i to sjeverni zid i dio apside crkve iz prve predromaničke faze. Ti zidovi građeni su uobičajenim načinom priklesanih lomljenaca, karakterističnim za ranosrednjovjekovno graditeljstvo. S unutrašnje strane sjevernog zida sačuvan je i sloj žbuke.

Apsida crkve polukružnog je oblika i sačuvana je samo u sjevernoj polovici, dok su južna polovica i južni zid sasvim uništeni prilikom kasnijih pregradnji. Poznat je i položaj zapadnog zida koji se sasvim poklapa sa zapadnim pročeljem iz druge faze gradnje crkve.

Na osnovi tih nalaza mogli smo zaključiti da je prvobitna crkva sv. Mihovila bila veoma mala građevina pravokutnog tlocrta s polukružnom apsidom, 3,30 m udaljenom od zapadnog zida Dioklecijanove palače. Ukupna dužina crkve s apsidom iznosila je 6,20 m, a ukupno širina 2,50 metara. Crkva je najvjerojatnije bila pokrivena dvostrešnim krovom, dok se nad polukupolnim svodom apside nalazio čunjasti krov. Pločnik crkve nije pronađen, ali je njegova razina poznata po tragovima, koje je ostavila žbuka na sjevernom zidu. Nisu pronađeni nikakvi dekorativni dijelovi ni ulomci iz te faze osim oltarne menze, koja bi možda mogla potjecati iz te prve crkve, te ulomaka prozorskih rešetki (tranzena). U zapadnom zidu pronađeni su veći ulomci antičkog sarkofaga, dok su u recentnom pločniku nađeni ulomci središnjeg dijela ploče sarkofaga s natpisom, koji među ostalim spominje prokuratora salonitanske crkve (PROCURATOR ECCLESIAE SALONITANAE).²⁰⁾

U pomanjkanju povijesnih podataka i dekorativnih ulomaka koji obično pomažu pri datiranju neke građevine, jedini kriterij za određivanje vremena nastanka crkve sv. Mihovila je sam arhitektonski oblik. Njegova osnovna karakteristika je veoma široka apsida, koja zaprema gotovo čitavu širinu crkvenog broda i ona nas upućuje na starokršćansku tradiciju. Ta bi okolnost svakako išla u prilog povijesnom vezivanju crkve sv. Mihovila uz rad i djelovanje nadbiskupa Ivana Ravenjanina,²¹⁾ pa bi tu prvu građevinu i po tome trebalo datirati u starije razdoblje ranog srednjeg vijeka oko 7—8. stoljeća.

U drugoj fazi razvitka crkva je produžena i proširena, pa je time četverostruko povećala svoju površinu. Naime, sjeverni zid prve predromaničke crkve produžen je sve do zida Dioklecijanove palače u kojem je povraćeno kamenje da bi se u debljini zida izdubila apsida. Zapadni zid produžen je prema jugu, gdje je sagrađen novi zid također do fasade

Dioklecijanove palače. To je isti zid na koji se u novije doba nadogradilo sjeverno pročelje hotela »Salona«, pa je stoga ostao do danas sačuvan u cijeloj visini. Na zidu Dioklecijanove palače ostali su sačuvani i tragovi dvostrešnog krova povećane crkve. Ukupna dužina crkve iz druge faze s apsidom u zidu Dioklecijanove palače iznosila je 12,20 m, a unutrašnja širina 6 metara.

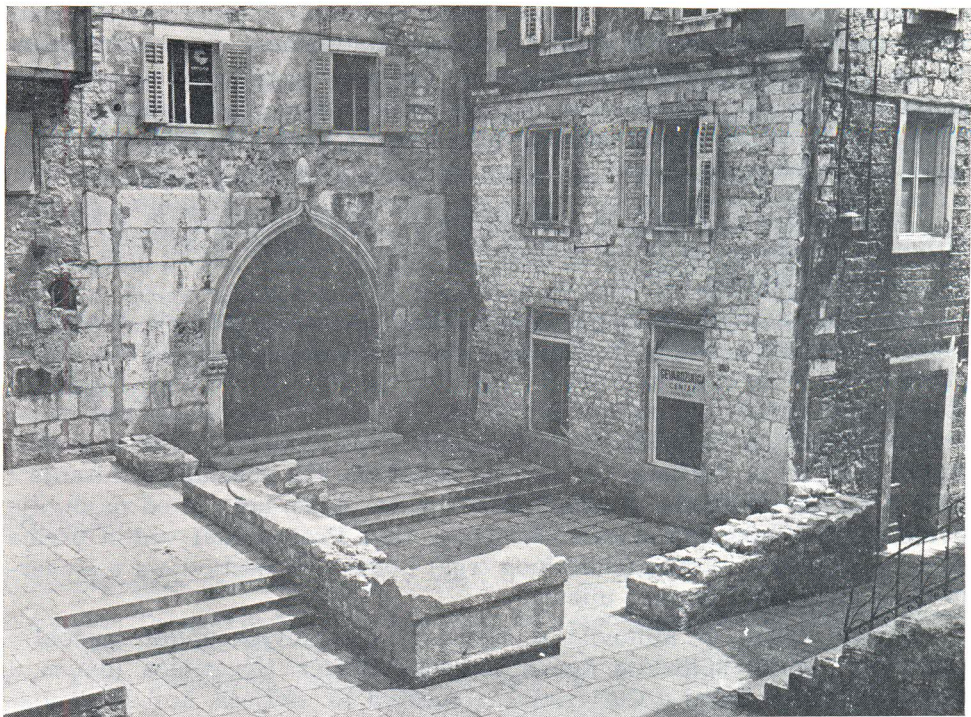
Za datiranje te druge faze pomažu nam dva podatka: način gradnje zida i ukrasne osobine kamenog namještaja.

Zidovi su građeni također rustičnom tehnikom priklesanih lomljenaca, ali pravilnijeg oblika i postavljenih u nešto pravilnijim redovima, što se naročito zapaža na južnom zidu. Taj način zidanja svojstven je kasnijoj fazi ranog srednjeg vijeka, oko 10—11. stoljeća.

Iz tog vremena su i kameni ulomci ukrašeni pleternom plastikom, koji predstavljaju najznačajnije nalaze u istraživanjima 1979. Spomenut ćemo ovdje one najvažnije:

1. Plutej oltarne pregrade nađen je u dva dijela koja se spajaju tako da predstavljaju cjelinu od 1,83 m, što odražava čitavu širinu tog crkvenog namještaja. U naknadnoj upotrebi, kao dio novovjekovnog pločnika crkve, taj je plutej odsječen u donjem dijelu, a vjerojatno i u gornjem jer mu nedostaje uobičajena izbočena letva. Ipak ukrasno polje veoma je dobro sačuvano i pokazuje u našoj ranosrednjovjekovnoj umjetnosti jedan od najreprezentativnijih primjeraka karakterističnog motiva križeva s palmetama, uokvirenim arkadama. Neobična je dužina tog motiva s četiri arkade ukrašene dvoprutastom pletenicom, oslonjene na stupiće sa stiliziranim kapitelima, također ispunjene pletenicom. Križevi u arkadama su uobičajenog latinskog tipa trodijelne profilacije. U gornjem polju nad arkadama su motivi ljiljana, a pod arkadama su virovite i lisnate rozete, dok donje polje sa strane križeva ispunjaju karakteristične palmete. Tehnička obrada tog ukrasa prilično je nevješta što se naročito ispoljava na spoju među arkadama i u oblikovanju palmeta.

2. Drugi plutej oltarne pregrade, pronađen među pokrivnicama novovjekovnih grobnica, sastoji se od dviju ploča koje su nakon detaljnog ispitivanja i obrade spojene u radionici Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Lijeva polovica pluteja ukrašena je motivom troprutastih četvrtastih polja, međusobno povezanih, u sredini kojih se nalazi po jedna lisnata rozeta. U desnom dijelu je tzv. motiv košarastog dna, koji čini koncentrični sistem velike kružnice, kvadrata i male središnje kružnice s rozetom, ispresijecane križno postavljenom troprutastom pletenicom dok sve prazne prostore ispunjaju listovi što slijede obod vanjske kružnice ili dijagonalno izlaze iz središnjeg kruga. Tehnička izvedba i tog pluteja također je veoma nespretna što se naročito opaža na pletenici spojeva između krugova i kvadrata. Oba dijela sačuvala su i nešto izbočeniju letvu na vrhu, ali sasvim otučenu tako da joj se ne razabire ukrasni motiv. Ipak, zahvaljujući tome poznata je ukupna visina tog pluteja koja iznosi 1,10 m, dok dužina približno odgovara dimenziji prvog pluteja i iznosi 1,73 metra.

Ostaci srednjovjekovne crkve sv. Mihovila u Splitu nakon istraživanja i konzervacije 1979. Foto: Z. Buljević

3. Ulomak grede oltarne pregrade pronađen je u naknadnoj funkciji okvira otvora novovjekovne grobnice. Sačuvan je u dužini od 0,83 m, a sadrži dva polja, od kojih je donje glatka, neukrašena ploha, dok su u gornjem dijelu karakteristične plitkoreljefne kuke. Kod tog su ulomka svakako najznačajniji ostaci boja kojima su bile obojene kuke, i to u pravilnom ritmu žute i crvene, te žute i plave boje. Poznato je da su predromanički dijelovi kamenog namještaja, ukrašeni pleternom plastikom, bili obojeni, ali su veoma rijetki spomenici na kojima su do danas sačuvani ostaci i tragovi boja.

4. Pilastar oltarne pregrade bio je također naknadno ugrađen kao okvir otvora grobnice. Ukrašen je troprutastim pleternim vrpčama uokvirima nizom malih krugova (tzv. dijamantni motiv).

Na osnovi podataka koji pružaju pronađeni ulomci, a imajući u vidu i dimenzije crkve u drugoj fazi, može se pretpostaviti i izvorni izgled oltarne pregrade, koju su činili pluteji s pilastrima i gredama kojima se dijelio prezbiterij od prostora za vjernike. Razmak među pilastrima, odnosno širina prolaza k prezbiteriju, iznosila je približno 1,20 metra. Stupovi

nad pilastrima, koji su nosili grede, nisu pronađeni isto kao ni trokutasti zabat, inače karakterističan i gotovo neizostavni element oltarne pregrade.

U toku istraživanja pronađen je i veći broj keramičkih ulomaka iz različitih razdoblja, od antičkih tegula pa do predmeta koji potječu iz novog vijeka. Među njima ističe se keramička posuda ukrašena linearnim motivima, karakterističnim za razdoblje kasnog srednjeg vijeka.

Istraživanja su dopunila i proučavanje kasnijih razdoblja crkve sv. Mihovila, pa danas, uz ranije poznate povijesne podatke, nešto više znamo i o samom razvitku crkve.

Već druga predromanička faza u razvitku crkve pripada razdoblju koje karakterizira nastanak podgrađa izvan Dioklecijanove palače. Sama okolnost da se crkva naslonila na zapadni zid Palače pokazuje da je taj zid izgubio prvobitnu obrambenu funkciju uslijed razvoja prvog rano-srednjovjekovnog podgrađa, a pročelje crkve sv. Mihovila, zajedno s obližnjom crkvom sv. Julijane na sjeveru, označava već početak formiranja i prve ulice tog podgrađa (današnje Marulićeve ulice), koja je od najdublje uvale splitske luke (na mjestu današnjeg trga Prerporoda) vodila prema sjeveru do trga sv. Lovre (Narodnog trga) i odatle se nastavljala u sjeverni dio podgrađa (Bosansku ulicu).

Značaj crkve sv. Mihovila u kasnijem srednjovjekovnom razdoblju pokazuje i misal splitskog kneza Hrvoja Vukčića Hrvatinića (danas u muzeju Topkapi Saraj u Carigradu) iz početka 15. stoljeća, koji se najvjerojatnije čuvao upravo u toj splitskoj crkvi.²²⁾ Sredinom 15. st. dolazi do znatnih pregradnji u toj crkvi, kada se podiže pod apside i oblikuje šiljati gotički svod, koji je do danas sačuvan (butik Nardelli). Povijeno lišće na kapitelima i oblik akroterija ukazuju na stilske osobine koje su bliske umjetničkom krugu Jurja Dalmatinca.

U renesansnoj i baroknoj fazi preuređuje se pročelje crkve sv. Mihovila, koje dobiva svoj konačni oblik s vratima i prozorima jednostavnih pravokutnih okvira, s istaknutim zabatom nad ulazom i sa zvonarom na preslicu, izgrađenom poslije 1683, kako to jasno pokazuje fotografija iz 1906. U toj fazi nastale su i skulpture, danas u Arheološkom muzeju u Splitu, za koje je utvrđeno porijeklo iz crkve sv. Mihovila.

U unutrašnjosti se podiže razina pločnika, grade kasnobarokne grobnice, a spominje se korski balkon, izravno povezan s kućom Marchi, koja se nalazila uz crkvu.²³⁾

Crkveni obredi prestaju u sv. Mihovilu polovicom 19. st., pa je početkom 20. st. crkva bila sasvim dotrajala, tako da je pred rušenje ostala i bez krova. Godine 1906. do temelja je porušena²⁴⁾ i na njenom mjestu oblikovana pjaceta, kojoj je ime (Mihovilova širina) uz sačuvanu gotičku apsidu zadržalo jedinu uspomenu na tu nekada značajnu crkvenu građevinu grada Splita.

Stoga je nakon izvršenih arheoloških istraživanja Zavod za zaštitu spomenika kulture pristupio, u suradnji s istraživačima, izradi projekta

konzervacije i uređenja, kako bi pronađeni ostaci ostali trajno vidljivima.²⁵⁾ Pri tome se nastojalo naglasiti sve povijesne epohe, koje se — u odnosu na stupanj sačuvanosti — moglo vrednovati, bez obzira na to što arheološki ostaci u pojedinim povijesnim epohama nisu mogli koegzistirati. Različiti povijesni slojevi te građevine danas su arheološki prezentirani, pokazujući tako neke od osnovnih faza u razvitku crkve (sl.). Tako je restauriran starokršćanski sarkofag kojemu su dijelovi bili ugrađeni u zapadno pročelje crkve, pokazani ostaci prve faze ranosrednjovjekovne građevine u onom opsegu u kojem su se sačuvali, te konzervirani zidovi iz druge predromaničke faze. Oni zajedno sa sačuvanom gotičkom apsidom predstavljaju danas jedine materijalne ostatke srednjovjekovne građevine, podignute izvan Dioklecijanove palače u prvim stoljećima života ovoga grada.

BILJEŠKE

- 1) Starohrvatska prosvjeta, br. 12, u tisku.
- 2) Cutheis; De getis civium Spalatinorum, De regno Dalmatiae et Croatiae, Amsterdam 1666, str. 385.
- 3) F. Rački, Documenta, Zagreb 1877, str. 141—143.
- 4) Ibid.
- 5) T. Smičiklas, Codex diplomaticus III, Zagreb 1905, str. 451.
- 6) G. Novak, Povijest Splita I, Split 1978, str. 561.
- 7) Visitatio generalis prima ecclesiae et dioecesis Spalat. Ab perill.ri et Rmo D.M. Ant. de Dominis Archiepiscopo facta 1604. Nadbiskupski arhiv u Splitu. Prijepis u Historijskom arhivu Split. Dokumentat je većim dijelom objavio C. Fisković, Dva pravilnika splitskih braćovština na hrvatskom jeziku, Čakavska rič, Split 2/1971, str. 132, bilješka 31.
- 8) Visitatio prima generalis habita ab Ill.mo et Revmo Stephano Cosmi Archiepiscopo Spalatensi, Anno 1682, 1683. Nadbiskupski arhiv u Splitu. Prijepis u Historijskom arhivu u Splitu.
- 9) G. Novak, o.c.
- 10) Visitatio urbana Antonii archiep. Cadcich 1732, Nadbiskupski arhiv u Splitu. Prijepis u Historijskom arhivu u Splitu.
- 11) Archiepiscopus Spalatensis Nicolaus Dinarich, Visitatio urbana 1758, Nadbiskupski arhiv u Splitu. Prijepis u Historijskom arhivu Split.
- 12) G. Novak, o.c. str. 574.
- 13) C. Fisković, o. c.
- 14) G. Novak, o. c. III, str. 1710.
- 15) C. Fisković, o. c. str. 133, bilješka 41.
- 16) C. Fisković, o. c., str. 134, bilješka 42.
- 17) Arhiv mapa Dalmacije u Splitu.
- 18) Fototeka Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Split.

- 19) Uz Urbanistički zavod Dalmacije i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u istraživanjima su sudjelovali još i Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu i Arheološki muzej u Splitu. Tehničku dokumentaciju vodio je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu (Ana Peršen i Ksenija Jelaska).
- 20) Epigrafske osobine natpisa proučavali su B. Gabričević i V. Delonga.
- 21) Cutheis, o. c.
- 22) I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj II, Split 1964, str. 334.
- 23) D. Božić, Inventar arhiva obitelji Ivana Petra Marchija osnivača Ilirske akademije u Splitu, Grada i prilozi za povijest Dalmacije 10, Split 1980, str. 80.
- 24) U arhivu Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu nismo uspjeli pronaći spis br. 3139 koji je inventiran pod br. 27/Kons, a na koji se poziva F. Bulić naznačujući to na poleđini dopisa od 14. 5. 1906. kojim se poziva na uvidaj i mišljenje o rušenju crkve sv. Mihovila. Na istoj poleđini Bulić traži rušenje »sine qua non« i crkve i dućana Al. Jeličića-Martinisa, koji je bio prislonjen na sjeverni zid crkve sv. Mihovila.
- 25) Projekt zaštite i uređenja Mihovilove širine s ostacima crkve izradili su arhitekti J. Marasović i D. Marasović.

